

Religionens utveckling i Tornedalen - från hedendom till kristendom

Fredsfördraget i Nöteborg 1323 avslutade ett trettioårigt krig mellan Sverige och handelsrepubliken Novgorod (stormakten i öster) och de territoriella konsekvenserna av fredsuppgörelsen har länge varit en stridsfråga, delvis pga av att originaldokumenten gått förlorade. Fördraget reglerade den svenska östra gränsen (från Karelska näset mot nordväst till Kajanska havet), men sade egentligen inget om den västra. Dessutom omtalas en gräns norrut till Ishavet eller Vita havet som ansetts avse Novgorods västra gräns. Längs fjällryggen fanns en traditionsbunden gräns mellan Danmark-Norge och Sverige. I det mellanliggande området hittar vi dagens Västerbotten, Norrbotten, Tornedalen och de norra delarna av Finland.

Fynd i detta område talar inte för kulturkontakter med Mälardalen, Gotland och Hansans handelsnätverk förrän under 1300-talet. Kulturyttringar som skulle kunna betecknas som "svenska" - som kungsgårdar, runstenar, medeltida städer, kloster, fornborgar och gravfält av skandinavisk typ - nådde inte längre norrut än till Ångermanland och de nordligast belägna socknarna tillhörande Uppsala stift och Ångermanlands prosteri var ännu på 1310-talet Umeå och Bygdeå. En kulturbarriär som skiljde svenskt inflytande i söder från öst-västligt orienterade kulturkontakter i norr har konstaterats i höjd med Skellefteå (Fjellström 1987, Westerdahl 1994).

Norr därom regerade en bofast befolkning, bönder, boskapsskötare, fiskare och jägare. Här var handelsmän och skattkrävare verksamma i gigantiska handelsnätverk utmed vattenleder som knöt samman Bottenvikskusten med lappmarken, norra Norge och västra Ryssland, Atlanten, Ishavet och Vita havet. Gränser som vi känner dem idag existerade inte och skulle ha varit begränsande i områden där det lokala näringslivets framgång (i princip) förutsatte resursutnyttjande över mycket stora avstånd inom ramen för den så kallade erämarksekonomin.

Hur maktförhållandet sett ut i området norr om Skellefteå efter freden 1323 har varit föremål för debatt i snart 100 år och den pågår fortfarande. Historikern Nils Ahnlund (1924) såg ett område hotat österifrån, en konfliktzon som snabbt behövde säkras i kamp med konkurrenter i enlighet med den nutida devisen: "Bättre att förekomma än att förekommas". Den svenska kungamaktens och kyrkans entré i nuvarande Norrbotten och Västerbotten under 1300-talet var enligt professor Ahnlund följden av en centralt styrd och planmässigt genomförd kolonisation av kristna och jordbrukande sörlänningar i en tidigare ödemark. Även birkarlarna ska ha importerats utifrån vid denna tid, men i deras fall österifrån. Kolonisationen ska ha resulterat i kristna församlingar och en mycket kraftig befolkningstillväxt. Historiker ansågs sig kunna räkna fram en sexdubbling av befolkningen åren 1413-1543.

Att det knöts band mellan människor från Mälardalen och Norrbotten och att kungamakt, kyrka och aristokrati var centrala i expansionsarbetet norrut är alla överens om. Men slutsatsen att kolonisationen sker i ett tidigare öde landskap, att den leder till ett allmänt antagande av kristendomen och till en befolkningsexplosion har efter källkristiska studier avfärdats av senare forskning. Hans Sundström var en av pionjärerna på 1980-talet (*Bönder bryter bygd*, 1984).

Andra (Gallén & Lind 1991) menar att freden 1323 innebar en stabilisering av förhållandena mellan Sverige och Novgorod efter trettio år av krig och att hela det vidsträckta området längst upp i norr i och med fredsuppgörelsen blev en gigantisk allmänning som kunde nyttjas gemensamt av flera maktcentra. Här byggdes inga borgar och försvarsanläggningar som talar för motsättningar och krig.

Sådana saknas norr om Styresholm i Ångermanland. Hälsingelagens ledningsbestämmelser från 1340-talet (befolkningen i Umeå och norröver skulle värja sitt land hemma) för snarare tankarna till ett hemvärn än till ett redskap för en militär offensiv i ett omstritt område. Hade trakten dominerats av stridigheter borde rester av ett kraftfullare försvar ha gjort sig synligt i skriftliga källor och arkeologiskt material. Sådana anläggningar ser vi utmed den västra Bottenvikskusten först i slutet av 1400-talet när tonläget mellan det framväxande Moskva och Sverige-Finland skärptes.

Arkeologen Thomas Wallerström ansluter sig till Gallén & Linds tolkning av Nöteborgsfredens fredliga konsekvenser och ser i motsats till bl.a professor Ahnlund, att kolonisationen av Norrbottens kuster inte handlade om att säkra omstridda territorier med svärd och tillägna sig suveränitet över området. Wallerström ser den svenska expansionen som typisk för hur aristokratin och kungamakten agerade i Europa vid denna tid. Allmänningar var formellt sett öde och fria att donera bort mot att den mottagande stormannen lät bygga kyrkor och sprida kungens budskap. Synsättet var redan etablerat på kontinenten och i England och hade nått Sverige under 1200-talet. Det svenska kungahuset ”visste” att de i enlighet med de så kallade *regala rättigheterna* kunde göra hur de ville med övre Norrland. Med den svenska etableringen i Bottenvikens kustbygder årtiondena kring år 1350 följde förutom markdonationer till adeln, även församlingsbildningar och kyrkobyggen, en ny rättsordning (Hälsingelagen), en begynnande penningekonomi och etableringar av marknadsplatser (G:la Kyrkbyn i Piteå och Kyrkudden i Hietaniemi, det närmaste vi kommer medeltida städer i Norrbotten). Samernas jakt skyddades av kungen och birkarlarnas status omdefinierades enligt västeuropeiskt synsätt när deras urgamla handel fick officiella privilegier (1328 och 1358). Lappmarkshandeln styrdes in i nya banor söderut till Stockholm (det s.k. Bottniska handelstvånget ca 1350), skepp erbjöd transporter av skinn och fisk in i Hansans nätverk och skulle norrbottningen få problem med grannarna kunde den svenska kungamakten initialt erbjuda stöd och hjälp. En ordnande hand som möjliggjorde kontroll över människors vardagsliv och ekonomi (och därmed över människorna) i en avlägsen periferi och gynnade de redan etablerade och bofasta lokala eliter som valde att ansluta sig. I det korta perspektivet skapades lojalitet och i ett längre perspektiv hägrade skatteintäkter. Man ska ha i minnet att detta var ett område långt från maktens boningar där den som ville utan problem kunde hålla sig undan om en icke önskvärd centralmakt blev alltför påträngande.

Församlingsbildning

Etableringar av nya församlingar var ett sätt att göra sig till herre över människors vardagsliv. Under 1300-talets första decennier uppförs nya kyrkor norr om de redan existerande församlingarna i Umeå och Bygdeå. I Löfvånger, Skellefteå, Piteå, Luleå och Torneå invigs träkyrkor och församlingar och vid samma tid fastställs en stiftsgräns mellan Uppsala stift och Åbo stift vid Kaakamojoki 15 km öster om Torneå.¹ Åtgärderna reglerade det kyrkliga arbetet i norr och gav Uppsala stift ett ansenligt andligt territorium och tillgång till skatteintäkter. I Luleå, Piteå, Skellefteå och Löfvånger (särskilt tydligt i de två förstnämnda) tycks församlingsbildning och kyrkobyggen ha varit följden av en kolonisation knuten till Mälardalen och en kristen mission. Kyrkan innehade den tvångsmakt som kunde göra den hedniska befolkningen till kristen vilket tillsammans med andra regleringar inom rättsväsendet syftade till att styra befolkningen utifrån en gemensam grund - Bibeln. Men för Tornedalens del tycks det inte ha resulterat i ett allmänt antagande av kristendomen. Församlingsbildningen i Torneå var snarare en administrativ åtgärd som reglerade Uppsala stifts territorium i detta ytterområde. Därmed skiljer sig

¹ Ett vattendrag som förblev gränsen mellan den svenska och finska rikshalvan och mellan Västerbotten och Österbotten ända fram till 1809.

utvecklingen i Tornedalen mot övriga älvdalar i länet. Ett religionsskifte påverkade folks liv på djupet och handlade inte bara om en övergång från en tro till en annan, utan oftast om ett samtidigt kulturbyte. Av olika skäl tycks det ha tagit längre tid i Tornedalen än på andra håll.

I Torneå omnämns ett kapell och invigningen av en kyrkogård under ett biskopsmöte här i mitten av 1340-talet. Den första kyrkan uppfördes på Björkönen vid Torneälvens mynning, ett glest befolkat skärgårdsområde ca 5 mil från älvdalens stora befolkningscentra vid Hietaniemiområdet där det funnits en bofast befolkning sedan åtminstone 1000-talet. Någon motsvarighet tycks inte ha etablerats på Björkönen förrän på 1400-talet och byarna utmed kusten var ännu under 1500-talet förhållandevis små. En kyrka här kan knappast ha varit anpassad och placerad utifrån befolkningens behov.

I Hietaniemi på det vi idag kallar Kyrkudden hade man redan begravt sina döda enligt hednisk rit i 300 år och etableringen av kyrkan på Björkönen tycks inte ha förhindrat detta på något sätt. Vid utgrävningar som genomfördes på en liten del av Kyrkudden under 1970-talet dokumenterades gravar som alla talade för gravsättningar enligt förkristna seder. De äldsta från 1000-talet och de yngsta så sena som tidigt 1600-tal, dvs *efter* att den första kyrkan uppförts på Kyrkudden 1617-1618. Samma fenomen har registrerats öster om Torneå vid utgrävningar intill Kemi sockens 1300-talskyrka. Där konstaterade de finska arkeologerna att hedniska gravsättningar efter järnåldersmanér genomförts parallellt med begravningar enligt kristen sed. Fynden på Kyrkudden och i Kemi visar att församlingsbildningen under 1300-talet inte förutsatte att befolkningen antog kristendomen. Gravskicket visar att de som begravde sina anhöriga just här, inte bekände sig till den kristna tron och det visar också att detta tilläts fortsätta i hundratals år.

I nyutgivna "*Kunglig makt och samiska bosättningsmönster*" (Oslo 2017), snuddar forskarna vid samma resonemang utifrån ett samiskt perspektiv. I Sápmi i Rounala intill Könkämä älv ca 6-7 mil nordväst om Karesuando fanns en kyrka sedan 1500-talet, men nya undersökningar visar att det genomförts begravningar här redan på 1300-talet, kanske tidigare. Forskarna har tolkat gravarna som kristna intill en tidigare okänd medeltida kyrka på platsen, rimligtvis sprungen ur möten med kristna missionärer från *norska* sidan av Kölen. En missionskyrka i Tromsö (8 mil därifrån) grundades kring år 1250 och 1307 invigdes Finnmarks äldsta kyrka i Vardö. Dateringar i Rounala talar för gravsättningar genomförda i huvudsak under perioden 1300-1600 då kyrkan tycks ha kommit ur aktivt bruk. Helt nya undersökningar av tillvaratagna kranier - där forskarna bl. a studerat individernas diet - visar att de i huvudsak levde av fisk och att det inte går att med säkerhet fastställa om de gravsatta uteslutande var samer. Däremot konstateras att många av dem varit bofasta i området. Samerna anses i forskningen ha "blivit kristnade" under 1600- och 1700-talet men resultaten från Rounala talar för att kristnandet i Sápmi hellre ska beskrivas i ett betydligt längre tidsperspektiv. Det finns skriftliga belägg för en från norska sidan utgående kristen mission i den svenska lappmarken redan under 1200-talet men religionsskiftet anses inte ha slutförts förrän på 1700-talet. En övergångsperiod på 500 år innebär ett svårslaget rekord. Siv Rasmussens (2016) systematiska studier av samernas integrering i den norska och svenska kyrkan visar följaktligen på successiva, långsamt verkande processer där gammalt och nytt, kristet och förkristet, levte parallellt i hundratals år och om hur medeltida katolska seder som Mariakulten och firandet av katolska fastedagar levde kvar i samisk tro in på 1700-talet.

Församlingsbildningen i Torneå under 1300-talet tycks alltså huvudsakligen ha reglerat socken- och stiftsgränser (kyrkan var tidigare än kungamakten intresserad av territoriella gränsdragningar). Vi kan knappast förutsätta att befolkningen i Tornedalen under 1300-talet varit utan kännedom om den kristna tron. Torneåkyrkan på Björkönen var förstås känd för dem och de som återkommande reste utmed vattenlederna norrut mot Atlant- och Ishavskusten kom med all säkerhet tidigt i kontakt med nya

influenser från medeltidskyrkorna utmed den Nordnorska kusten. Kanske fanns ett djupt motstånd mot nya idéer hos de som slog sig ned vid Hietaniemiets stränder i gränslandet mellan vikingatid och medeltid. Bakgrunden till etableringen av den bofasta befolkningen där är dunkel men vi kan inte bortse från möjligheten att de som kom hit gjorde det för att undvika att under tvång ansluta sig till den nya läran. Här fanns outnyttjade erämarker att dra nytta av och kanske var motståndet lättare att upprätthålla i den relativa isolering som en utspridd bebyggelse och otaliga forsar skapade. Den språkliga problematiken och Torneböndernas rörliga livsföring som jägare, fiskare och handelsmän gjorde att trosskiftet dröjde, en argumentation som även använts för att förklara det utdragna kristnandet bland samerna (Lundmark 2016).

Kyrkan i Särkilax

Det är således mycket osäkert i vilken mån den kyrka som uppfördes i Särkilax kom att påverka detta i något avseende. Till skillnad från Torneåkyrkan på 1340-talet förlades Särkilax kyrka i ett befolkningscentra vilket måste ha ökat kyrkans möjlighet att utöva en reell ”kyrklig service” bland befolkningen. Osäkerheten kring kyrkans betydelse i det avseendet under 1400- och 1500-talet är dock stor och det finns ytterst få uppgifter som visar på ett aktivt arbete vid kyrkan under dess första 200 år.

Särkilax är en av två nya församlingar som tillkommer i slutet av 1400-talet. Kalix omtalas första gången 1472 och tillkomsten av Särkilax församling brukar dateras till tiden före 1482. Utifrån de pastoratsförteckningar som finns bevarade (Sexårsgården från 1314 och 1316 års taxelängd med de kompletteringar som tillkommit i efterhand) framgår att Särkilax inte existerar som självständig församling vid 1400-talets mitt men att den omnämns som en av övre Norrlands nio socknar i ärkebiskop Jakob Ulfssons förläningsbrev daterat Kalmar 20 augusti 1482.

I brevet, som gav ärkebiskop Jakob Ulfsson livslång rätt till all skatt och alla bötesbelopp från Övre Norrland, är ”Serklax” tillskrivet ovanför raden och infogat med ett insigeringstecken. Även om det är tillskrivet i efterhand har 1482 ansetts som en äldsta datering av en kyrka och församling i det som sedermera kom att kallas Övertorneå. Ett tillkomstår mellan 1450 och 1482 är alltså fullt rimligt och om ärkebiskopen själv (som personligen stod för stora delar av övre Norrlands kyrkliga expansion) kan anses ha legat bakom etableringen kan anläggandet begränsas ytterligare, till tiden från hans tillträde 1470 till förläningsbrevet 1482. Det går inte att utesluta att församlingen kan vara av äldre datum. Det är känt från andra håll i landet att församlingar existerat men varit dolda i källorna under sin huvudsocken. Stöd för en sådan äldre datering saknas dock. Den kan också vara något yngre. Kanske tillfördes ”Serklax” när Ulfssons förlänning förnyades år 1501, även om Riksarkivet bedömt att tillägget är skrivet med samma bläck och hand som förläningsbrevet i övrigt.

Uppförandet av Särkilax kyrka sex mil från kusten sammanfaller med ökad rysk aktivitet i öster. Det relativa lugn som rått sedan Nöteborgsfreden 1323 byts under 1400-talets andra hälft till konflikt. Under mitten av århundradet växer Moskva fram som en ny stormakt i öster på sina grannars bekostnad. Efter annekteringar av flera grannfurstendömen (däribland Novgorod) under 1460- och 1470-talet vänds blickarna västerut med fokus på de norra delarna av Sverige-Finland. På 1490-talet gör Moskva mycket tydligt anspråk på hela Bottenviksområdet norr om Bjuröklubb. Decenniet präglades av ryska truppangrepp mot befolkningen i Österbotten utmed kusten och i Kemi lappmark och vid några tillfällen anfölls mål på den svenska sidan. 1496 brände ryssarna den gamla träkyrkan på Björkönen och 1513 plundrades den stenkyrka som uppförts på samma plats efter branden. Det är i en sådan kontext som kyrkor och församlingar i Särkilax och Kalix tillkommer och det är också vid denna tid som de gamla träkyrkorna utmed norrlandskusten ersätts av stenkyrkor av monumental

karaktär: Storslagna stenbyggnader konstruerade som försvarsanläggningar, borgar för försvar av människor och lagerlokaler för dyrbara handelsvaror. Som länsherre i övre Norrland hade ärkebiskopen riksrådets uppdrag att vid sidan av det andliga även svara för landsändans försvar.

Varför just Kuivakangas valdes som plats för den nya kyrkan vet vi inte. Intill Särkilax kyrka bör det tidigt ha funnits ett centra av någon betydelse, befolkningsmässigt absolut, kulturellt och ekonomiskt möjligen. Källor som skulle kunna klargöra detta saknas. De äldsta skattelängderna från 1500-talet visar att flera av tidens lappmarksfarare och birkarlar hade sina hemgårdar i byar i närheten av den plats där kyrkan uppfördes. Organisten Johan Portin uppger i sin sockenbeskrivning från 1800-talets början, att Matarengi var samlingsplats för varuutbyte mellan samer och köpmän redan före birkarlarnas tid.

Det är svårt att utläsa något ur den omgivande miljön. Marken kring den ursprungliga kyrkogården är numera borta. Sedan 1600-talets början då problemen med vårflooder blivit allt större, har marken eroderat bort. Alla eventuella minnen är bortspolade. Det lär förbli en gåta varför Kuivakangas valdes för Särkilax kyrka framför det centra som bevisligen fanns i anslutning till gravfältet och marknadsplatsen i Hietaniemi. Där, om någonstans, bar platsen på ekonomisk, kulturell och rituell betydelse vilket var vanliga kriterier vid val av plats för en ny kyrka under medeltiden.

Hur det kyrkliga arbetet vid Särkilax kyrka organiserades i detalj under 1500-talet framgår inte. Moderkyrkan i Torneå är den enda som framträder i källorna och det var sannolikt kaplanen vid kusten som vid enstaka tillfällen sörjde för själavården i socknens nordliga kyrka. Förvisso utnämns klosterbrodern Pedher Petri till kyrkoherde i Särkilax 1530 men i vilken mån han antog tjänsten är oklart då han aldrig förekommer i några andra källor från tiden. Herr Michael omnämns som kaplan i Torneå 1547 och Lars Henrici 1564-1578. Båda hade uppdrag att ombesörja mässorna i lappmarken vilket antagligen omfattade periodvisa förrättningar i Särkilax. Situationen hade sin motsvarighet på andra håll i länet: Innan Burträsk socken frigjordes från Skellefteå i början av 1600-talet vittnade bönderna där om att de, med sina 5-7 mil till kyrkan i Skellefteå, nästan aldrig fått höra guds ord eller som mest ”enn gångh eller två om åhrett”.

Hur antagandet av kristendomen i Tornedalen utvecklades under 1400- och 1500-talet låter sig inte utredas men det faktum att begravingar enligt hednisk rit tilläts fortgå i Hietaniemi en bit in på 1600-talet visar att antagandet *inte* var allmänt. Den lokala fogden (direkt ansvarig inför kungen), birkarlahövdingen Olof Anundsson (d.ä) i Armassaari, anklagades upprepade gånger i mitten av 1500-talet för missförhållanden inom sitt fögderi. Han vägrade att besöka kyrkan och anklagades för hånfullhet mot gud och kyrkan och bespottande av guds ord (Västerbottenshandlingar 1546:5 samt Fellman IV 1915). Bristen på en fungerande kyrklig organisation i den övre sockenhalvan under 1500-talet framgår av en rapport till kung Karl IX i april 1606 där kommissarien Daniel Hjort konstaterar att ”*Efter och de som boendes äre uti Öffre Torneå socken hava samma klagan [som boende i Burträsk], nämligen att de allt för få tider om året få höra Gudz ord, desslikes är Socknen över 24 mil lång, att många Människor dö bort utan skäl och skriftermål, förrän de någon Präst till sig bekomma kunna*”. Hjorts rapport resulterade under hösten samma år i att Övertorneå socken frigjordes från Torneå och blev självständig församling under egen kyrkoherde. Vi bör alltså förstå antagandet av kristendomen i Tornedalen (i synnerhet den övre sockenhalvan) som process som påbörjades på 1300-talet men som inte slutfördes förrän på 1600-talet, en 300-årig övergångsperiod med stor hänsyn tagen till de lokala förutsättningarna. Den förändrade kyrkliga organisationen i Övertorneå socken under 1600-talet sammanfaller också tidsmässigt med de sista konstaterade förkristna begravingarna i Hietaniemi.

Med det sagt framstår sekelskiftet 1600 som en brytningstid i kristnandet av befolkningen i Övertorneå.

Det kanske aldrig någonsin (bedömt utifrån benämningens traditionella innebörd) funnits en "Nordens apostel" (Ansgar) eller en "Samernas apostel" (Thomas von Westen) eller för den delen en Tornedalens apostel (Kung Magnus Eriksson eller ärkebiskop Ulfsson) som genomfört dessa mycket omvälvande förändringar. Jag finner en sympatisk tanke i att detta pågått under många hundra år och omfattat och omfamnat det gamla vid sidan av det nya. Tillåtitt människors gamla traditioner och sedvänjor och låtit dem successivt sammanflätas med en annan lära.

Kyrkans utformning

Vi vet inte hur kyrkan i Särkilax såg ut. Det finns inga ritningar bevarade men det finns god kunskap om hur en medeltida träkyrka i regel uppfördes. Traditionens makt var stark. Det finns en enda ögonvittnesskildring som säger något om kyrkans utseende. Den 17 december år 1600 besöktes kyrkan av riksantikvarien Johannes Bureus. Hans noteringar finns ännu kvar i det han kallade "kladdeboken min", Sumlen.

J Övver Torne var iagh then 17 Decemb. 1600, ther sågh iagh Träkappelet som är S.Anders k. och sägz vara älder än Torne Kyrkia som är af steen. Ther voro kors på Kyrkegården men i Torne klabbar medh små järnkors ofvan i, uti Trägolvet voro slagne små järnkors, ther voro 3 altar och många beläten, små fönster, utan för bolgården stängr knut emillan för grimskäften skull.

Landsantikvarien Hans Beskow uttalade sig om kyrkans utseende i sin stora sammanställning av Övre Norrlands kyrkohistoria på 1950-talet: "Man torde kunna utgå från att detta kapell uppförts i gotisk anda med brett långhus och väsentligt smalare kor, så att man på den tväreställda väggen på ömse sidor om koröppningen kunde få plats för två altaren, vilka vette mot långhuset. Yttertaket torde ha haft den höga gotiska takresningen med spetsiga gavelrösten...och man har all anledning att förmoda, att de övriga samtida kyrkorna voro av samma typ" (Beskow 1952).

Beskow bygger sin beskrivning på uppgifter från Bureus, en träbyggnation, talrika helgonfigurer (sannolikt var de ursprungligen ca 20 st) och tre altaren och bygger sedan bilden vidare med hjälp av gängse kyrkobyggnadsstil under medeltiden, gotiken med spetsiga gavlar, brett långhus, smalare kor och med två altare som flankerade öppningen till koret. Den av Beskow föreslagna konstruktionen får stöd av uppgifter om medeltida kyrkorum beskrivna av Ann Catherine Bonnier i *Sockenkyrkorna under medeltiden (Sockenkyrkorna, kulturarv och bebyggelsehistoria, 2008)* som uppger att praktiskt taget alla träkyrkor under katolsk medeltid var konstruerade på detta sätt, med sidoaltare i långhusets östra del, ett i norr och ett i söder. Det norra sidoaltaret var invigt åt jungfru Maria och den norra sidan av kyrkorummet förblev genom århundradena kvinnornas sida. Det södra sidoaltaret var vanligen vigd åt något av kyrkans särskilda skyddshelgon men kunde också fungera som korsaltare med ett triumfkrucifix. Man kan tänka sig att i Särkilax stod någon av de bevarade jungfruskulpturerna på det norra sidoaltaret och möjligen en skulptur av skyddshelgonet St Andreas på det södra. Varken triumfkrucifix eller skulptur föreställande St Andreas har dock bevarats från kyrkan i Särkilax. Kyrkan var förvånansvärt rikt utsmyckad och innehade förutom åtskilliga skulpturer även en katolsk mässbok (missale) tryckt 1513 på uppdrag av Ulfsson och ett latinskt breviarium från år 1485.

De små fönster som Bure omtalar har som Beskow antar förmodligen varit högt placerade. Små öppningar, två- eller tredelade av mittposter med kraftigt skråade fönsternischer på insidan för maximalt ljusinsläpp. Kanske två fönster i koret, ett i öster och ett i söder samt två små fönsteröppningar i långhusets södra vägg. Sannolikt har endast en ingång funnits i kyrkan, i långhusets södra eller västra vägg. Sannolikt har separat klockstapel saknats. Det faktum att kyrka och klocka enligt traditionen tillsammans drivits med isen vid vårfloden 1617 en god bit nedström Torne älv, talar för att de hängt samman på något sätt, möjligen genom att klockan fanns placerad i en anordning på själva kyrkobyggnaden.

Översvämningar ett allt större problem

Med det närmar vi oss slutet för kyrkan i Särkilax. Det är viktigt att komma ihåg att tornedalingen under tidigt 1600-tal inte hade samma bistra erfarenheter av vårflodsproblematik som senare generationer. Byarna låg strandnära inte sällan på båda sidor av älven och hade i regel kontakt med älven inom sitt gårde. Under 1500-talet inträffar något som skulle komma att påverka byggnader och åkrar, sannolikt en konsekvens av landhöjning och tilltagande erosion och sedimentering. Topografin förändrades. Detta är mycket påtagligt i Tornedalen och tydliga paralleller återfinns i Umeälven i höjd med Vännäs. Här dyker de första rapporterna om kraftiga översvämningar och vårflodsskador upp åren 1588, 1602 och 1617, dvs samtidigt som de äldsta dokumenterade skadorna utmed Torne älv. Gårdar som stått sedan medeltiden låg nu farligt nära älven om våren, en utveckling som vi inte ser spår av i det tidigare källmaterialet.

Det finns faktiskt inga rapporter om vårflodsskador i Tornedalen under hela 1500-talet. Översvämningar som påverkade byggnader och grödor påverkade ett hushålls skattekraft och skulle därför ha funnits omnämnda i bevarade räkenskaper. Den första som omtalas utmed Torne älv inträffar våren 1605 då saltlagret i Torneå förstörs vid islossningen. Nästa inträffar år 1617. I början av 1600-talet var således beredskapen för översvämningar inte särskilt stor. Vårfloden 1677 är välkänd för sin enorma skövling, då fler än 200 personer dukade under i vårflodens spår. Därefter ökar skadorna i samband med islossningen dramatiskt under 1700-talet. I ett tingsprotokoll från Övertorneå 20 juli 1714 begärs en allmän häradsyn och rannsaking om ”Elfwens förändring samt backarnas uhtskärande” då ”en så stoor förändring årl[igen] är skiedd med strändernes uppgrunning, elfbackarnas uhtskiärande och annan omväxling” som medfört att urgamla laxfiskeplatser inte längre kunde användas.

Under 1600-talet intensifieras gårdars utflyttning från gamla boplatser. Hela byar flyttas successivt till säkrare mark, ny åkermark bryts på områden en bit från älven. 1728 förstördes 700.000 kvadratmeter nysådd åker av vårens översvämningar. Särskilt hårt drabbades Övertorneå socken.

Just våren 1617 spolas kyrkan i Särkilax bort i samband med islossningen. Samma vår totalförstörs fem gårdar utmed älven och skador pga vårens översvämningar finns dokumenterade även i Österbotten, Ångermanland och norra Hälsingland. Den föregående vintern hade enligt uppgifter från Luleå lappmark varit ovanligt ”blid och ostadig” och under våren tillstötte en värmebölja som varade i flera månader. Till riksdagen i oktober 1617 meddelade kyrkoherden att hela Tornedalen överraskats av en ”onaturlig hetta” – en mycket anmärkningsvärd händelse då detta inträffade under den så kallade *lilla istiden*, en period av successivt sjunkande temperaturer. Mätningar av trädens årsringar i Torneträskområdet visar att medeltemperaturen sjönk med 4° C mellan 1564 och det rekordkalla året 1614 (år med utbredd missväxt). En nederbördsrik vinter och en snabb avsmältning under en exceptionellt varm vår förklarar sannolikt varför vårfloden blev så våldsam just 1617.

Med detta beseglades den gamla fallfärdiga medeltida kyrkans öde och bygget av en ny intensifierades. Intressant i det sammanhanget är att det efter vårfloden 1617 inte bara byggdes en kyrka i denna fattiga socken – utan två; en i Matarengi (Övertorneå) och en på Kyrkudden i Hietaniemi. En mycket ovanlig åtgärd. Men det är en annan historia.

/Petter Antti

Summering

Kolonisationen sannolikt en långsam process som inleddes under 1300-talets första decennier. Församlingar och stiftsgränser var administrativa åtgärder som inte medförde ett allmänt antagande av kristendomen. En fungerande kyrklig organisation i Övertorneå socken ser vi först under 1500-talets slut.

Kristnandet av befolkningen tog tid. Under medeltid och ännu en bit in på 1600-talet begravde folk i Hietaniemi sina anhöriga enligt hednisk rit, samtidigt som det fanns en medeltida kyrka 2 mil norrut i Särkilax. Hedniska och kristna seder tilläts fungera parallellt.

Detsamma kanske gällde samerna som ansetts ha kristnats under 1600- och 1700-talet. Analyser av de gravar som analyserats vid Rounala talar snarast för en smygande övergång redan här. Sedan 1300-talet har bl.a samer begravts i vigd jord vid Rounala.

Pälsar och fisk

Tittar vi lite närmare på den nordliga periferin (nuvarande Västerbotten och Norrbotten) fanns det flera skäl till varför en framväxande svensk kungamakt och kyrka skulle intressera sig för området. Övre Norrland var rikt på råvara och hade ett utvecklat nätverk av kommunikationsleder – de stora älvarna. Detta var särskilt utmärkande för Tornedalen och dess förgreningar. Omfattande handelsnätverk som gav inkomster i flera led är kända sedan åtminstone 900-talet. Runt Hietaniemiselets stränder har en bofast befolkning som levde av handel, jakt, fiske och boskapsskötsel tillkommit senast under 1000-talet.

Mellan Bottenviken, norska havet, Kolahalvön och Vita havet färdades bönder och handelsmän från byarna vid kusten via förgreningar av älvar, sjöar och mindre vattendrag. Här verkade grupper som kväner, birkarlar, samer, norrmän, karelare mfl. Fynd från samiska offerplatser daterade till vikingatid och tidig medeltid talar för ett handelsnätverk som omfattade stora landområden och kontakter med avlägsna centra.

Torneå, Muonio och Könkämä älvar erbjöd kontakt med norska havet, via Karasjock nåddes Varangerhalvön och Barents hav, österut gick en led genom Tengeliöjoki till Kemi älv och vidare mot nordost och Vitahavskusten. Älvarna förband Bottenviken med lappmarken och de nordliga haven. Redan innan en kyrka etableras i Torneå fanns utmed färdlederna ett gravfält i Hietaniemi och (möjligen) en kristen kyrka i Rounala långt uppe i norr. De medeltida anläggningarna vittnar om färdledens betydelse och höga ålder.

Lika gammalt tycks bruket av insjöfisket ha varit och de sjöar som ännu under 1500-talet nyttjades av bönderna låg intill dessa stora handelsleder. Pälshandeln i Lappmarken levererade skinn till kontinenten, laxfisket (torkad och senare även saltad) och träskfisket efter huvudsakligen gädda i de nordligt belägna fisketräskerna var hårdvaluta på olika marknaderna mycket tidigt. 1553 när träskfisket beskattades första gången upptas en fångst på 100.000 kg fisk från insjöar i nuvarande Norrbotten och Västerbotten. Vid mitten av 1500-talet var 134 byar och 360 träsk sammanlänkade i ett nätverk inom

respektive socken och spridda över ett stort geografiskt område som spände över åtta socknar och flera lappmarker vilket talar för hög ålder. Det var inget nytt påfund när det beskattas första gången. Från Piteås inland finns tecken på omfattande industriellt insjöfiske sedan 1200-talet. Här uppe fanns således tidigt mycket stor tillgång på varor att beskatta eller på annat sätt dra nytta av.